

השפעת הנאציזם בעיראק והפעילות האנטי-יהודית 1941-1933

נסים קזז

מבוא

מאמר זה דן בעליית היסודות הלאומניים והפאשיסטיים בעיראק בשנות 1933-1941 והשפעתם על מצבה של העדה היהודית בה. המאמר בוחן את הגורמים שהביאו לחדירת רעיונות נאציים ולהתפשטות תופעות אנטישמיות בקרב חוגים רחבים בציבוריות העיראקית. רוח זו נישאה על-גלי הפאן-ערביזם שגאה בשנים הללו בעיראק, כשם שהיא ניזונה מהסכסוך הערבי-יהודי בארץ-ישראל, שעיראק היתה מעורבת בו פוליטית וצבאית, לרבות שליחת מתנדבים להשתתף במאורעות 1936-1939. בפעילות זו לקחו חלק נכבד סורים ופלסטינים גולים שמצאו מיקלט בטוח ואוהד בעיראק העצמאית.

החוגים הקיצוניים בעיראק הושפעו מהתורות הפאשיסטיות והנאציות וביקשו לחקות את המשטרים הללו, תוך שיתוף-פעולה הדוק עם הצירות הגרמנית בבגדאד, שגילתה פעילות נמרצת. בהסתתם לא הבדילו החוגים הללו בין יהדות לציונות, וכתוצאה מכך סבלה העדה היהודית בתקופה זו מרדיפות כלכליות ומפגיעות פיסיות חמורות. פגיעות אלו הגיעו לשיאן בפוגרום שנערך ביהודי בגדאד כחג השבועות תש"א (1-2 ביוני 1941) ונודע בשם 'אל-פֶּרהוד', אשר במהלכו נהרגו כ-180 יהודים, מאות אחרים נפצעו, ואלפי בתים וחנויות נשרדו.

בהמשך המאמר תדון השפעת הפוגרום על העדה היהודית ותגובות מנהיגיה ובני-הדור הצעיר.

עד כינונה של מדינת עיראק העצמאית בשנת 1921 לא ידעו היהודים בה גילויי אנטישמיות, כמו פוגרומים ועלילות-דם, בנוסח שהיה נהוג ברוסיה הצארית ובארצות אירופיות נוצריות אחרות. אמנם היהודים בעיראק כבני-חסות היו מופלים לרעה ביחס לתושבים המוסלמים, אך הפליה זו הוכתבה על-ידי השריעה, והיהודים הסתגלו אליה והשכילו לנהל, במסגרת שנקבעה להם, אורח-חיים תקין בתחומי המסחר והדת ואף נהנו מחופש הפולחן ומעצמאות פנימית בניהול ענייני העדה. הדימוי שביקשו אנטישמים מערביים נוצריים לשוות ליהודים כעדה שקשרה קשר בינלאומי לניצול העמים שבקרבם הם חיו, אשר מטרתו הסופית היא להשתלט על משאבי הארצות הללו

ועל כלכלת-העולם, היה זר לעולם המוסלמי. מנהיגי היהודים, שנמנו עם ראשי הדוגלים באורינטאציה עיראקית בארץ זו, הדגישו שהם יהודים על-פי דתם ועיראקים על-פי לאומיותם. הם האמינו כי המנהיגים הערבים ידחו את הדוקטרינה האנטישמית ואף לא ירצו להיות מזוהים כאנטישמים. שכן, 'הערבים והיהודים צמחו מגזע אחד', כדברי אברהים אל-כפיר. 'ואין זה משכנע שצד אחד יטען לעליונות גזעית על השני'.¹

הניסיון הראשון להפיץ גירסה אנטישמית בעיראק על-פי מתכונת ודגם אירופיים נעשה בשנת 1924, כאשר פורסמו בעיתון מקומי זכרונותיו של צדיק רסול אל-קאדרי, עיראקי ממוצא כורדי, שהיה לדבריו קצין בדרגת מיג'ור-ג'נרל בצבא הרוסים הלבנים ולחם נגד הכולשכיקים בערבות סיביר המזרחית. אל-קאדרי טען, כי קיים קשר יהודי כלל-עולמי שמטרתו לחולל מהפכות בכל הארצות במגמה לנשל את תושביהן ולשלט על משאביהן ועל מרכזי-הכוח בעולם.² הסתה אנטישמית בנוסח זה יסודה ב'פרוטוקולים של זקני-ציון', וכאמור היא לא היתה ידועה עד אז בעיראק. נראה כי אל-קאדרי ספג הסתה זו בעת שרותו, כדבריו, בחילות הרוסים הלבנים, שכן הסתה אנטישמית היתה רווחת בקרבם, במיוחד בין הקצינים והמש"קים. חוברות ומהדורות רבות של 'הפרוטוקולים' וכן לקטים ומובאות מתוכם הופצו בקרב חילות אלה והגיעו עד לקצה מזרחה של סיביר.³

הפירסום של גירסה אנטישמית זו והגיבוי שניתן לה בעיתון 'אל-עאלם אל-ערבי' עוררו דאגה בקרב היהודים. שכן, למרות היותה זרה בעיראק, היא היותה המשך לרוח האנטי-ציונית שהתעוררה בארץ זו עקב הצהרת-באלפור וכללה התקפות על יהודי-עיראק והאשמתם בשיתוף-פעולה עם הציונות.⁴ כבר בשנת 1920 ובתחילת 1921 החלה העיתונות העיראקית להעתיק מאמרים בגנות היהודים מהעיתונות הערבית הארצישראלית והמצרית. כך, למשל, ציטט העיתון 'אל-אסתקאל' בשנת 1923 מאמר שהופיע בעיתון 'אל-כרמל', אשר לפיו: 'התנועה הציונית מתגשמת בעיראק, שכן היהודים בה השתלטו על משאבי-הארץ ועל כלכלתה, הם קנו את רוב ארמונותיה ובתים רבים'. בהמשך דבריו, מזהיר העיתון את המלך פיזל ה-1 (1885-1933) מפני

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות – ראה בסוף המאמר.

- 1 ראה: דרוויס, ס', עמ' 68-69; היהודים; אל-כביר, הציבורי, עמ' 136.
- 2 ראה: המנורה, גיליון 25 (25 בספטמבר 1924), עמ' 1, 2; גיליון 26 (באוקטובר 1924), עמ' 7; גיליון 27 (16 באוקטובר 1924), עמ' 1-8; בן-שאול, קצת, עמ' 106-108. לדברי בן-שאול, היה אל-קאדרי ממוצא תורכמאני, אולם באמת היה ממוצא כורדי, כנאמר בספר זכרונותיו – ראה: אל-קאדרי, עמ' 257-258.
- 3 ראה: כהן, נורמן, עמ' 98-99. השימוש בפרוטוקולים כחומר לטיעוני הערבים נגד הציונות נעשה בארץ-ישראל כבר בשנות 1920-1921. הערבים הסתמכו כנראה על התרגום של הפרוטוקולים לאנגלית משנת 1920, שכן אז הם עדיין לא תורגמו לערבית – ראה: רובינשטיין, עמ' 38; פורת, עמ' 74.
- 4 ראה: המנורה (כמפורט לעיל, הערה 2); מכתב מהאגודה הציונית בבגדאד ללונדון, ב' חשוון תרפ"ה, אצ"מ, 2470/4/Z.

המזימות שרוקמים הציונים ומזהיר: 'כדי שהיהודים לא יכריעונו' (כי לא יתמכך אל-יהוד מנא).⁵ לפרסומים הללו ניתן להוסיף שיר שהתחיל במילים 'מגרעות היהודים' (סיא'את אל-יהוד), שפירסם המשורר העיראקי העממי מולא עבד אל-כרתי ביוני 1924, בגנות חברי מועדון ספרותי יהודי בבגדאד, שנסגר כחודש לפני-כן בגלל סכסוך בין חבריו.⁶

חוגים אלה לא היו קיצוניים ביחסם ליהדות ארצם באותן שנים, שכן עיראק היתה זקוקה לאחדות כל חלקי האוכלוסיה שלה, והסתפקו באזהרות ליהודים, כדי לשכנעם להימנע משיתוף-פעולה עם הציונות, שנחשבה בעיני-הערכים לנטע אירופי ולתנועה מדינית זרה. באותה תקופה טרחו חוגים אלה לציין את מוצאם המשותף של היהודים והערבים, המתייחסים לגזע אחד הוא הגזע השמי, תוך הבדלה ברורה בין יהודי ארצות-ערב ובין יהודי אירופה שהם הם נושאי הדגל של הציונות. כך למשל, פנה העיתון 'אל-אסתקלאל' בספטמבר 1923 באזהרה אל יהודי עיראק, לא לשתף פעולה עם הציונות, שנושאי-דגלה הם אירופים ואמריקאים, אשר בגזעם, בתרבותם ובמוסרם זרים הם לגזע השמי, שאליו משתייכים היהודים האמיתיים והערכים. באותו מאמר נאמר, בין היתר:

אנו פונים בדברינו אל אזרחינו היקרים, היהודים העיראקים, שיהרו מפני אלה הבאים אליהם העוטים כסות של כבשה תמימה, שכן אנו והיהודים מגזע אחד הננו, הוא הגזע השמי. חיינו יחדיו בשלום במשך מאות רבות של שנים ככל הארצות הערביות עד אשר הפרידו בינינו אלה מאירופה ואמריקה הטוענים שהם יהודים, בעוד שהאמת היא שהם זרים להם [ליהודים בארצות-ערב] בדם, בשפה, במוסר, בתרבות ובהיסטוריה. אנו יודעים כי יהודי-עיראק מזהים את עצמם כערבים עיראקים וכי היהדות בעבורם אינה אלא אמונה דתית.⁷

הכרה זו מצד החוגים הלאומיים בערביותם ובעיראקיותם של היהודים בארצם עתידה להשתנות בשנות-השלושים ולפנות את מקומה להתנערות מהיהודים, להתנכרות להם ולנידוים. הסיבות לשינוי זה היו: עליית הלאומיות הערבית והשפעת התעמולה הנאצית והפאשיסטית, שניזונו מהסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל.

א. תודעת הלאומיות הערבית בעיראק

הקמת עיראק כמדינה ערבית עצמאית (1932) צימצמה את בסיס ההזדהות ואת המכנה המשותף שהיה מקובל על מרבית חלקי האוכלוסיה שלה. עד העצמאות בעיראק קיבלה חברת הרוב המוסלמית-ערבית את בני העדות והגזעים האחרים שבה על-פי

5 ראה: כהן, הפעילות, עמ' 44; אל-אסתקלאל, גיליון 255 (16 באוקטובר 1923).
6 ראה המנורה, גיליון 11 (19 ביוני 1924), עמ' 6; גיליון 12 (20 ביוני 1924), עמ' 1-2; בן-שאול, קצת, עמ' 104-106; בן-שאול, ראיון.
7 ראה: אל-אסתקלאל, גיליון 219 (4 בספטמבר 1923).

הקריטריונים שקבעה להם השריעה. מעתה לא הסתפקה חברת הרוב בהזדהות מוסלמית או בכניעה לחוקי השריעה והוסיפה תנאי נוסף להזדהות: הלאומיות הערבית. באשר ליהודים, היתה התפתחות זו חמורה במיוחד, בגלל הבעיה הארצישראלית. עם זאת, עד מחצית שנות השלושים עדיין היה נראה כי יש סיכויים לטיפוח פאטריוטיזם עיראקי, לצד הלאומיות הערבית הגואה, תוך מתן עדיפות לפאטריוטיזם. הביטוי המוחשי לכך היה ההפיכה הצבאית ב־29 באוקטובר 1936, בראשות פֶּכֶר צֶדְקִי (1890-1937), שהפנתה עורף ללאומיות הערבית הצרופה ועשתה תפנית חדה לטיפול בבעיות פנים.⁸ על יחסם של ראשי משטר ההפיכה אל היהודים ניתן ללמוד מהכרזתו של ראש־הממשלה חכמת סלימאן באוזני מיופה־הכוח הגרמני בכגדאד, פ' גרוֹבָּה, שבה נאמר: כי המשטר החדש, בניגוד לקודמו, אינו עוין את היהודים הנחשבים בעיניו אזרחים בעלי־זכויות שוות לשאר אזרחי עיראק וכי הממשלה תגן עליהם כל עוד ישארו רחוקים מפעילות ציונית. יחס חיובי זה בא לידי ביטוי בכיקור שערך ראש־הממשלה אצל ראש העדה היהודית ב־6 בנובמבר 1936, כשבוע ימים בלבד לאחר ההפיכה, והבטיח כי הממשלה תגן על יהודי עיראק.⁹ מצב רגוע זה הגיע לקיצו כעבור פחות משמונה חודשים, כאשר שיתוף־הפעולה בין קבוצת האינטלקטואלים השמאליים 'אל־אהאלי' ובין ראש־הממשלה חכמת סלימאן הגיע לקיצו וארבעת השרים הרפורמיסטים התפטרו מן הממשלה. ראש־הממשלה, שנותר עם שלושה שרים בלבד, נאלץ לפנות לחוגים הלאומניים, חברי 'נאדי אל־מת'נא' וקבוצת 'אל־אסתקאלאל', ולהפקיד בידיהם את התיקים שהתפנו. מעתה קיבלה המדיניות תפנית חדה לכיוון הפאן־ערביות. השליטים, ובראשם בכר צדקי וחכמת סלימאן, החלו משמיעים הצהרות לאומיות חריפות, בעיקר בשאלת העזרה לערביי ארץ־ישראל ובגנות הציונות.¹⁰ עם שינוי המדיניות חודשו גם הפגיעות ביהודים (ראה להלן).

הלאומיות הערבית עצמה בעיראק הפכה להיות מסגרת בלעדית ולא הותרה מירווח קיום לאלמנטים זרים או שונים. מסגרת זו סומלה בסמלים משותפים של גזע וזיכרון היסטורי משותף, השווה יחדיו את המוצא הערבי והדת המוסלמית. בשנות השלושים הוקמו בעיראק מסגרות אקסקלוסיביות, אשר השתייכות אליהן הותרה רק לאלה שלא נדחו על־ידי הלאומיות הערבית. מסגרת כזו היתה 'אגודת התרבות הערבית' (ג'מעית אל־ת'קאפה אל־ערביה), שהוקמה בשנת 1931 על־ידי אקדמאים ומשכילים ערביים ומטרותיה היו קידום התרבות הערבית וחיזוק קשרי ההגות בין המדינות הערביות. בין 14 מייסדיה היו, נוסף לעיראקים, סורים ופלסטינים שונדעו

8 ראה: ח'דורי, עמ' 72-74; גרובה, עמ' 155.

9 ראה: גרובה, עמ' 152. על־פי מקור זה נערך הביקור ב־9 בנובמבר 1936, אולם העיתונות בעיראק דיווחה שהוא התקיים ב־6 בנובמבר — השוה: אל־בלאד, 8 בנובמבר 1936.

10 ראה: ח'דורי, עמ' 72-73, 111-112, 119-120; איאם אל־נכבה, עמ' 286-289; גרובה, עמ' 152-153. השוה: אל־בלאד מ־11-12 ביולי 1937; הצהרה מטעם חכמת סלימאן: אל־ינבוע, 1 ביולי 1946.

בלאומנותם ובנטייתיהם למשטרים הפאשיסטיים, וכן נוצרים אחרים, אך לא היה ביניהם אף יהודי אחד.¹¹ מסגרת אקסקלוסיבית אחרת, ששימשה אכסניה לפעילות פאן-ערבית היתה 'אגודת אל-מת'נא', ומועדונה 'נאדי אל-מת'נא' (על-שם אל-מת'נא בן חארת'ה אל-שיבאני, כובש עיראק בראשית האסלאם). אגודה זו הוקמה בשנת 1935 בראשות ד"ר צאאייב שוכת, ועם חברי מועדונה נמנו משכילים, לאומנים, קציני-צבא, סורים ופלסטינים, וביניהם: ד"ר פאצ'ל אל-ג'מאלי, פוזי אל-קאוקג'י, פריד זין אל-דין, דרויש אל-מקדאדי ואחרים. מטרת האגודה היו הפצת הרוח הלאומית הערבית בקרב הנוער, חיזוק הקנאות הלאומית (אל-עצביה אל-קומיה) והעלאת רמתו המוסרית והלאומית של הנוער. נוסף למרכז שפעל בבגדאד היו למועדון זה שני סניפים בככרה (בשם 'אל-מהלבי') ובמוצל (בשם 'אל-ג'זירה'). אגודת אל-מת'נא ומועדוניה לא זו בלבד שלא קיבלו יהודים לשורותיהם אלא גם היו מוקד לפעילות לאומנית קיצונית ולמזימות שנקמו נגד היהודים.¹²

מועדון אל-מת'נא הפך עד מהרה להיות אכסניה ומוקד לפעילות קיצונית של חוגים וארגונים לאומניים, כמו 'הליגה להגנה על פלסטיין' (לג'נת אל-דפאע עין פלסטיין), שהוקמה בשנת 1937 ובראשה עמד טה אל-האשמי (1888-1961). המועדון גם שימש כבמה מבוקשת לפוליטיקאים אשר הזדהו עם מטרותיו או ביקשו לקדם את מטרותיהם על-ידי הירוק קשריהם עם נושאי הדגל הלאומי העולה. רבים מחברי מועדון זה היו פרו-נאציים, ולאחר כשלון מרד רשיד עאלי (1941) הוחזקו במחנות מעצר (באל-פאו ואל-עמארה) במשך מלחמת-העולם השנייה.¹³

ב. השפעת הנאציזם בעיראק

1. הפעילות הגרמנית בבגדאד

הגורם השני לדחיית היהודים ולרגשות העוינות והשנאה הגזעית כלפיהם היה, כאמור, עליית קרן הפאשיזם והנאציזם בקרב חוגים רחבים בעיראק בשנות השלושים. הצירות הגרמנית בבגדאד, בראשות מיופה-הכוח ד"ר פריץ גרובה, ניהלה תעמולה נמרצת,

11 ראה: אל-חצרי, ב, עמ' 72-76. בין חבריה היו אישים סוריים כמו דרויש אל-מקדאדי, יוסף זינג, מתא עקראוי; ואישים עיראקיים קיצוניים כמו: טה אל-האשמי, סאמי שוכת, טאלב משתאק ואחרים; וכן הנוצרי רפאל בטי, בעליו של העיתון אל-בלאד.

12 ראה: אל-אסתקלאל, גיליונות 2411, 2459, 2498 (26 בפברואר, 28 באפריל, 24 ביוני 1935); אל-עאלם אל-ערבי, 29, 31 באוגוסט 1935; מערוף, ב, עמ' 19; ח'דורי, עמ' 110, 159-160, 185-186, 217. על יחס האגודה ליהודים — ראה: תינה, עמ' 21.

13 ראה: ח'דורי, עמ' 133, 148, 185-186, 217; לונגריג, עמ' 272-273, 304; משתאק, עמ' 468-469; אל-זמאן, גיליונות 654, 655 (11, 12 בנובמבר 1939); צות אל-שעב, גיליון 1380 (28 באוקטובר 1940). הפעילים ב'הליגה להגנה על פלסטיין' היו: ע' אל-ע'פור אל-בדרי, עורך אל-אסתקלאל; סלים חסון בעליו ועורכו של אל-עאלם אל-ערבי, והפלסטינים אמין ריחה ודרויש אל-מקדאדי — ראה: מערוף, ב, עמ' 19.

תוך כדי פיזור ממון רב, לקידום האינטרסים הגרמניים ולהפצת התעמולה הנאצית.¹⁴ גרובה ואנשיו פעלו במרץ רב ובהתמדה להחדרת השינאה ליהודים בקרב הנוער הערבי העיראקי. הם רכשו את העיתון 'אל-עאלם אל-ערבי', שהיה בבעלות נוצרים, והפיצו באמצעותו את תעמולתם. בעיתון זה פורסם בהמשכים, החל באוקטובר 1933, ספרו של היטלר, 'מיין קאמפף', בתרגום ערבי. במאי 1935 פורסם בעיתונות העיראקית, כי חיבור זה יצא לאור כספר, וציטוטים נרחבים ממנו מדבריי-היטלר הובאו בהזדמנות זו בעיתונים.¹⁵ לעומת זאת נאסר על-פי צו מטעם מנהל-הדואר, להכניס לעיראק את הספר האנטי-פאשיסטי 'היטלר טרור'.¹⁶ וכך, גברה בהדרגה שינאת המשכילים והמוני-העם כלפי היהודים בעיראק, דבר שהורגש ביחסם העוין של המוסלמים והנוצרים בחיי היומיום. העיתונות הפרו-גרמנית בעיראק עסקה בנושאים הקשורים בעליית הנאציזם והטיפה לחיקוי המשטרים הפאשיסטיים. היא ליכתה את היצרים נגד היהודים, בנצלה את בעיית ארץ-ישראל בלי להבדיל בין ציונות ליהדות. פעילותו של גרובה והאירועים הקשורים בגרמניה הנאצית זכו בעיתונות זו לתהודה גדולה ולאהדה רבה. כך, למשל, הבלית 'אל-עאלם אל-ערבי' את קבלת-הפנים הרשמית שערך גרובה לרגל חגה הלאומי של גרמניה בשנת 1935 והברכות ששיגר המלך ע'אזי (1912-1939) להיטלר לרגל החג. בסמוך לכך פירסם עיתון זה בעמודיו הראשונים את נאומו של היטלר ברייכסטאג במלואו. ביוני 1935 פירסם עיתון זה סדרה בת שלושה מאמרים ראשיים בשבח המשטר באיטליה, תחת הכותרת 'כיצד הם מגשימים את הרפורמות הענקיות וזוכים בהצלחות מזהירות'. מאמרים אלה ביקשו להדגיש למשכילים העיראקיים, כי הפאשיזם האירופי מסוגל להגשים רפורמות ולהגיע להשגים שחולמים עליהם העיראקים. גרובה ואנשיו נסתייעו בחברי המועדון 'נאדי אל-מת'נא'. אלה היו מושפעים מהתרורות הנאציות והפאשיסטיות ואיפשרו לקומץ הגרמנים שבעיראק לקיים פעילות עניפה להפצת רעיונותיהם.¹⁷

14 ד"ר פריץ גרובה מונה לאחראי על הקונסוליה הגרמנית בבגדאד החל מאוקטובר 1932, לאחר שעיראק זכתה בעצמאות ונתקבלה לחבר-הלאומים שימש כשר מיופה-כוח ושליח גרמני מיוחד, סיים את תפקידו והסתלק מעיראק ב-6 בספטמבר 1939, ימים אחדים לאחר שבריתניה הכריזה מלחמה על גרמניה ועיראק ניתקה את יחסיה הדיפלומטיים עם גרמניה. הוא שב לעיראק ב-11 במאי 1941, שהה בה עד 29 במאי וברח כאשר רשיד עאלי אל-כילאני וחבורתו ברחו מעיראק עקב כשלון מרידתם. ראה: גרובה, עמ' 237, 245-246. ח'דורי, עמ' 142; מערוף, עמ' 15-16, 91.

15 ראה: מכתב מבטאט מ-29 באוקטובר 1933, אצ"מ, 3565/25/S; אל-אסתקלאל; גיליון 1475 (27 במאי 1935). 'מיין קאמפף' תורגם לערבית בידי יונס אל-סבעאוי — ראה: הירשוביץ, עמ' 147; בן-שאול, קצת, עמ' 139, 224.

16 ראה: נוסח ההודעה של מנהל הדואר מ-11 בפברואר 1934 — אצ"מ 3565/25/S, ב-10.365/4/Z. ראה גם מכתבי בטאט לשרתוק מ-18 ו-27 בפברואר 1934 — אצ"מ 3565/25/S.

17 על ליכוי היצרים — ראה, למשל: אל-עאלם אל-ערבי, 30, 31 ביולי; 1, 4 באוגוסט; 8 בספטמבר; 2 בנובמבר; 9 בדצמבר 1934; 17 ביאנואר 1935. אל-אסתקלאל, גיליון 2501 (27 ביוני 1935). בשבח המשטר באיטליה — ראה: אל-עאלם אל-ערבי, 8, 23 במאי; 21, 22, 23 ביוני 1935.

מאמצי הבריטים להגביל את הפעילות הגרמנית בעיראק נתקלו בקשיים, בשל הגיבוי שקיבלו הגרמנים מאישים מרכזיים בממשל העיראקי ובעיקר אלה שנמנו עם החוגים הלאומניים. כך למשל נכשלו מאמצי הבריטים להביא לפיטורי המורים הגרמנים שפעלו בעיראק. מורים אלה נהנו מן החסות של ד"ר פאצ'ל אל-ג'מאלי וד"ר סאמי שוקף, שעמדו בראש מערכת החינוך, אשר לא זו בלבד שלא פיטרו את המורים הגרמנים אלא שלחו צעירים עיראקים לגרמניה הנאצית להשתלמויות, לביקורים ולהשתתפות בוועידת הנוער ההיטלראי. עם ידידיו הטובים ביותר של גרובה נמנה רסטם חידר (נרצח ב-18 ביאנואר 1940), שהיה ממקורבי המלך פיצל הראשון וכיהן בתפקידים רשמיים בכירים ביותר במערכת השלטון. חידר ביקר בגרמניה הנאצית בשנת 1937 ושב עם רשמים חיוביים. בעקבות ביקורו הוא הציע לגרובה לתרגם לערבית את נאומו היטלר, ובכלל-זה את נאומו בנירנברג.¹⁸

גם בין מנהיגים עיראקיים שלא אהדו את הנאציזם, לרבות מנהיגים שנחשבו למתונים בעיני היהודים, היו כאלה שלא הסתירו את התפעלותם מהישגי המשטרים הפאשיסטיים באירופה. כך, למשל, תופיק אל-סורדי (1890-1968) הביע התפעלות מאישיותו של מוסוליני ומהשגיה של איטליה הפאשיסטית. גם נורי אל-סעיד (1888-1958) גילה התלהבות מחינוך הנוער ברוח מיליטאריסטית על-פי הדוגמה הגרמנית.¹⁹

התעמולה הנאצית בעיראק זכתה לתנופה מיוחדת החל מהמחצית השנייה של שנת

18 ראה: גרובה, עמ' 173-175, 181; צפות, עמ' 142-145; קירק, עמ' 58; פיטרסון, עמ' 144.
19 ראה: אל-סורדי, עמ' 243, 247-251.

המלך פיצל הראשון (שני מימין) ורסטם חידר (לידו) בפגישה עם הרב עזרא דנגור (ראשון מימין) ומנחם דינאל



1937, כאשר גרמניה החלה לגלות עניין מדיני כבעיית ארץ-ישראל. הצירות הגרמנית בבגדאד קיבלה הנחיה: 'להצהיר באופן ברור יותר מאשר עד כה, כי יש לגרמניה הבנה לשאיפות הערבים'.²⁰ לונגריג מציין, כי בשנות השלושים אף הוגברו הלימודים הגרמניים בבתי-הספר בעיראק וספרי-הלימוד שבשימוש נעשו לאומניים יותר וחדורים שינאת זרים.²¹

השתרשות התעמולה הנאצית בקרב הנוער, קציני-צבא וחוגים רחבים בציבוריות העיראקית היתה לה השלכה מיידית על מצב היהודים. הפגיעות הפיסיות ביהודי עיראק הלכו ותכפו מאמצע שנות השלושים והגיעו לשיאם בפוגרום שנערך בהם ב-1 ו-2 ביוני 1941 ושנודע בכינוי 'אל-פרהוד'. בטווח מאוחר יותר הצמיחה מגמה זו את 'האנטישמיות הממלכתית', אשר נושאי דגלה אחרי מלחמת-העולם השנייה היו אותם חוגים שספגו את התעמולה והתורות הנאציות בשנות השלושים ובתחילת שנות הארבעים.

2. ארגון 'אל-פתוה'

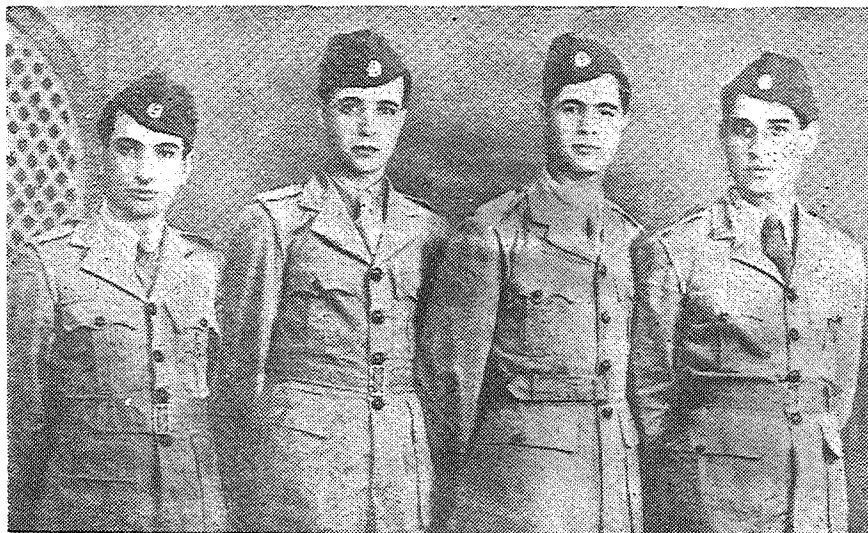
הרצון לחקות את המשטרים הפאשיסטיים מצא את ביטויו בעיראק, בין-השאר, בהקמת הארגון הממלכתי הצבאי-למחצה לבני-הנוער, 'אל-פתוה', אשר מאוחר יותר יקח חלק בפרעות ביהודי בגדאד. ארגון זה חרט על דגלו את החדית' המיוחס לנביא מחמד שמשמעו: 'חי חיים מחוספסים כיוון שהתפנוקים מכלים את מנעמי האל (אח'ושונג פא'ן אל-תרף זיל אל-נעם), ונועד לתת הכשרה צבאית, חינוך למשמעת, לסבילות וכיו"ב לתלמידים בבתי-הספר העל-יסודיים. להקמת ארגון 'אל-פתוה' קדמה פעילות הסברתית, שכאה לידי ביטוי בפירסום מאמרים בעיתונות הלאומנית שהעלו על נס את תנועות-הנוער הפאשיסטיות וההיטלראיות באירופה וקראו לחנך את הנוער העיראקי על-פי תורותיהן.²² התקנות הראשונות להקמת 'אל-פתוה' נתקבלו ב-7 באוקטובר 1935, כאשר כיהן כשר החינוך צאדק אל-בצאם, שהיה ידוע בשינאתו ליהודים. היוזמים להקמת הארגון היו ידועים בגישתם הלאומנית הקיצונית והאנטי-יהודית. בין היוזמים והיועצים היה סאטע אל-חצרי, לאומן קיצוני, ששימש במשך תקופה ארוכה בתפקידים מרכזיים במשרד החינוך.²³ בראש 'אל-פתוה' עמד סאמי שוכת, אחיו של ד"ר צא'א'יב שוכת, המייסד ויושב-הראש של מועדון 'אל-

20 ראה: הירשוביץ, עמ' 38. על המפנה במדיניות הגרמנית וההנחיות שקיבלו הדיפלומטים הגרמנים במזרח התיכון ביחס לשאלת ארץ-ישראל והשאיפות הלאומיות של הערבים – ראה: הירשוביץ, עמ' 38-44.

21 ראה: לונגריג, עמ' 245.

22 על השתתפותו בפרעות – ראה: אל-חסני, אל-אסראר, עמ' 255; פעמים, חוברת 8, עמ' 57, 58. על החדית' ששימש לו סיסמה – ראה: שוכת, עמ' 4-6, 17-18. על נהייה אחר תנועות נוער פאשיסטיות ונאציות – ראה: אל-עאלם אל-ערבי, 3 במאי 1935.

23 ראה: אל-חצרי, א, עמ' 9; ב, עמ' 381, 387; ח'דורי, עמ' 68; אל-חסני, אל-אצול, עמ' 119.



מורים יהודים מבית-הספר מנשה צאלח בבגדאד, במדים של 'אל-פתוה'

מת'נא'. סאמי שוכת כיהן כמנכ"ל משרד החינוך ב-1933 וב-1939 וכשר החינוך ב-1940. המדריך הכללי של 'אל-פתוה' היה צלאח אל-דין אל-צ'כאע', שעמד בראש חבורת הקצינים שנודעה בשם 'ריבוע הזהב'.²⁴

ההצטרפות לארגון 'אל-פתוה' עם הקמתו היתה מתוך רצון ובחירה חופשית. אולם בשנת 1939 הותקנה תקנה, שלפיה חויבו תלמידי בתי-הספר התיכוניים, הסמינר למורים והסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה להצטרף לארגון זה ולעבור אימונים צבאיים, על-פי תוכנית שנוקבעה בתיאום עם משרד ההגנה. משלחת מטעם הארגון השתתפה בשנת 1938 בוועידת המפלגה הנאצית בנירנברג. על-פי עדותו של סאמי שוכת הגיע מספר החברים בארגון 'אל פתוה' בסוף שנות השלושים ל-63,000 בקירוב.²⁵

חובת ההצטרפות ל'אל-פתוה' חלה גם על המורים והתלמידים היהודים. הטלת חובה זו גם על היהודים נתפרשה בעיני אחדים ממנהיגי העדה כביטוי להיותם שווים זכויות. עורך-הדין שלום דרניש, שנמנה עם ראשי הדוגלים באוריינטאציה העיראקית, השיב בתשובה לשאלה על הטלת חובה זו גם על היהודים:

אין אני רואה בזה אקט המכוון נגד היהודים. אדרבא, הוא בא כדי לתת להם שוויון עם שאר בתי-הספר ועם שאר בני הנוער הערכי. עניין אחד הוא שיהודי יהיה בפלוגות 'אל-פתוה', ועניין אחר הוא מה יעשו בו אחרי-כן ומה יעשו בפלוגות 'אל-פתוה' היהודיות.²⁶

24 ראה: מערוף, ב, עמ' 20; אל-חסני, אל-אצול, עמ' 148.

25 ראה: אל-חצירי, ב, עמ' 381-382; מערוף, ב, עמ' 20; גרובה, עמ' 181.

26 ראה: דרויש, ש', ראיון.

שלום דרויש ראה הקבלה בין חובת ההצטרפות של היהודים ל'אל-פתוה' ובין חובת גיוסם לצבא העיראקי, בשניהם הוא ראה ביטויים לשוויון זכויות וחובות. הדעות האנטי־יהודיות והאידיאולוגיה הפאן־ערבית הרוויה השפעה נאצית של סאמי שוכת, שפונה 'מגן אל-פתוה' (חאמי אל-פתוה), באו לידי ביטוי בחוברת רבת־תפוצה, שבה כונסו מאמריו ונאומיו והיא נשאה את הכותרת: 'אלה הן מטרותינו המאמין בהן הוא אחד מאיתנו'. נאומיו הצטינו בשפה לאקונית, בקלילות ובעוצמה רבה והשפעתם היתה גדולה על החוגים הלאומניים. עותקי נאומיו הופצו והוקראו בכל בתי־הספר התיכוניים בעיראק. בנוס, תחת הכותרת 'אמנות המוות', שנשא ס' שוכת בסתיו 1933 לפני תלמידי בית־הספר התיכון 'אל־מרכזה', הסביר את דוקטרינת 'המוות באש וברזל' ואת התועלת הצפונה בהקמת פלוגות הנוער על־פי הדגם הפאשיסטי. בנוס זה הוא אמר, בין היתר: 'אלמלא עמדו לפקודת מוסוליני עשרות אלפים של "בעלי החולצות השחורות", שהצטינו באמנות המוות, הוא לא היה יכול לשים את כתר הקיסרים של רומא על ראש ויקטור עמנואל'.²⁷

3. ההסתה לנרות את היהודים

שוכת הטיף בנאומיו להוציא את היהודים ממשפחת העמים השמיים, משום שלדבריו הם תעו בדרכם וניתקו את עצמם מאילן היוחסין שלהם. בהרצאה על 'יסודות הלאומיות האמיתית' שנשא ב־23 באוקטובר 1938 לפני משלחת סורית שערכה ביקור בבגדאד, טען שוכת, כי 'הכלדאנים והאשורים בעיראק, הפניקים בסוריה, התמיירים בתימן, הפרעונים במצרים והקרתגים באפריקה הם שמיים'. 'ענפים אלה נתנו את פירותיהם ואחר־יכן נכחדו או הותירו ענפים קטנים שהתמזגו עם הענף הערבי'. ואילו את היהודים הוציא שוכת מכלל העמים השמיים וכינה אותם 'תועים'. הוא השתמש בביטוי הקרא'אני 'מן אל־צ'אלין'.²⁸ הוא הוסיף לכך רמזים אנטי־יהודיים ברורים, הלקוחים מן התורות הנאציות והאנטישמיות שיסודן ב'פרוטוקולים של זקני־ציון', באומרו:

למרבה הצער הענף היהודי היה מן התועים, חרג מדרך שושלתו והפך לאויב האילן שממנו הסתעף. הוא ניצל את העושר והעוצמה הפינאנסית שאלוהים העניק לו ברחבי העולם, כדי להזיק לקבוצה שאליה הוא משתייך. אילו העניק לו האל ראייה פוליטית מרחיקת ראות, כראייתו בענייני הון וכלכלה, היה משתדל ביחד עם בני־גזעו הערבים להקים אימפריה ערבית.²⁹

27 ראה: שוכת, עמ' 1-3, וגם עמ' 4-6; וכן ח'דורי, עמ' 60. 'חולצות שחורות' – כך במקור, אף שהפאשיסטים של מוסוליני לבשו חולצות חומות.

28 ראה: שוכת, עמ' 63. על־פי הפרשנים המוסלמים הביטוי 'אל־צ'אלין' מכונן לנוצרים – ראה: אל־ג'אלאלין, סורת אל־פאתחה.

29 ראה: שוכת, עמ' 63.

בנאום אחר לפני תלמידים, שנשא ב-11 ביוני 1939, שב שוכת וקרא לנוער לסגוד ביראה ל'אמנות המוות' ולסגל לו אורח-חיים נוקשה ומחוספס. בהמשך דבריו הוא הגדיר מי הם לדעתו הזרם בעיראק, שאינם יכולים להיחשב פאטריוטים ערביים או עיראקיים, באומרו:

הזר, לפי הבנת ה'פתוה' של עיראק, איננו זה שאין לו תעודת זהות עיראקית. הזר, לפי אמונתנו, הוא מי שאינו חש כמונו ואינו מקדש את כבוד האחדות העיראקית, אפילו ישא תשעים פנקסי תעודות-זהות עיראקיות, ואפילו עצמות אבות-אבותיו מילאו את בתי-הקברות שלנו במשך אלפי שנים. הזר, לפי דעתנו, הוא זה אשר חותר ורוקם מזימות נגד האחדות הערבית.³⁰

בדבריו אלה על הזרם התכוון הנואם, כלי לומר זאת במפורש, ליהודים בעיראק, שכן הם הנושאים תעודות-זהות עיראקיות ואבות-אבותיהם קבורים באדמת עיראק אלפי שנים. בהרצאה אחרת, תחת הכותרת 'האימפריה הערבית', שנשא שוכת במועדון 'אל-מת'נא', הוא הזהיר מפני האויב הפנימי של האומה הערבית, שהוא מסוכן והרסני יותר מהאויב החיצוני וקרא לחיסולו: שכן, 'אף אומה לא תהיה לה תקומה נאותה בטרם תחסל קודם כל את אויביה הפנימיים ותעקרם מהשורש'. האויב הפנימי, על-פי הגדרת המרצה, הוא האנשים או הקבוצות אשר כתוצאה מתרבויותיהם, מסורותיהם החברתיות, חינוכם מבית ובבתי-הספר הם רואים את עצמם זרים בתוך ישותה העצמאית של המדינה. קבוצות ואנשים אלה חשים כי התקדמות המדינה נוגדת את האינטרסים שלהם: 'ולכן הם חותרים בסתר ומושיטים ידם בחשיכה לאויב החיצוני [הבריטים]'. כדי לבוא בכרית איתו לרקימת מזימות, שבהן הם ימלאו את תפקיד המרגל... ולהכנת תוכניות ההרס והחורבן.³¹ עד כאן הוא דיבר על האויב הפנימי ברמז, אף ששומעיו ודאי הבינו כי דבריו מכוונים אל היהודים, אולם בדבריו על אופי העמים השונים הביע שוכת את דעותיו האנטי-יהודיות בגלוי, באומרו: 'שהיהודי מאוהב בזהב ואין הוא יכול להתקיים בלעדיו'.³² דעה זו קיבלה חיזוק מציווי האסלאם, האוסרים הלוואה בריבית, שיהודים עסקו בה. וכך, בנצלם דימויים השאובים מהדת המוסלמית ובהסתמכם על ציטוטים מכתבי-ידם, הצליחו הלאומנים הערביים להחדיר ביתר קלות את התעמולה האנטי-יהודית והנאצית בקרב ההמונים. הסתה ברזח דברי שוכת פרצה במלוא עוזו במאי 1941, מיד עם פרוץ פעולות האיבה בין הצבא העיראקי לכוחות הבריטיים. הקריאה לחיסול 'האויב הפנימי' יצאה בפעם זו, במהלך המרד, מתחנת-השידור העיראקית. כתב על כך אברהם תוינה, מפעילי העדה היהודית באותה עת, ביומנו ב-8 במאי:

30 ראה: שוכת, עמ' 4-6.

31 ראה: שוכת, עמ' 34-41.

32 ראה: שוכת, עמ' 15; וגם: אל-אסתקלאל, 16 ביוני 1939.

מתחילת התודש שידר הרדיו כל היום, משעה 06.30 עד אחת אחר הצות, שירים צבאיים, ידיעות חשובות, נצחונות ככל המקומות וביום שיש זה חזרו פעמים רבות על ההודעה הבאה: אנו רוצים להודיע לציבור שמרוב שמחה על הניצחון הוא מבזבז את נשקו לשוא. אנו רוצים שישרור שקט בכל מקום ואחרי הניצחון על האנגלים נעשה נקמה באויב הפנימי ונמסור אותו לידיכם לחסל אותו... לא היה קשה לפרש מי הוא האויב הפנימי ומדוע ניתנה הוראה זו.³³

ג. תגובת היהודים על ההסתה ועל הפעילות נגדם

1. התגובה על ההתפרצויות האנטי-יהודיות עד 1936

תגובות הקהילה היהודית לתופעות האנטישמיות בעיראק נתאפיינו בקו תקיף בשנות העשרים, אולם הן הלכו ונחלשו בשנות השלושים, ככל שנתחזקה ההשפעה הנאצית וגברו הרגשות האנטי-יהודיים ברחוב העיראקי.

בתקופת המאנדאט הבריטי (1921-1932) נהנו היהודים בעיראק משגשוג ומביטחון, ועל-כן טיפחו בקרבם תקווה בדבר עתיד מזהיר הצפוי להם בארץ זו, שיהיו בו חיים בביטחון ושיווי זכויות. כתוצאה מכך גם גבר בטחונם העצמי, ותגובותיהם לתופעות אנטישמיות הצטיינו בחריפות שאילצה את החוגים הלאומניים למתן את התקפותיהם. כך למשל הם יצאו במאמרים חריפים בעיתון 'המנורה' (אלמצבאח), שהיה בעלות ובניהול של יהודים, נגד המשורר העממי העיראקי מולא עבוד אל-כרחי והוקיעוהו על שהעז לפגוע ביהודים ובדתם. בתגובה יותר חריפה יצאו אינטלקטואלים יהודים מעל דפי 'המנורה' נגד צדיק רסול אל-קאדרי – הראשון להפצת האנטישמיות בגירסתה המודרנית בעיראק, שדבריו הובאו לעיל – ונגד העורך סלים חסון, שפירסם בעיתונו 'אל-עאלם אל-ערבי' את זכרונותיו של אל-קאדרי, על שסירב לפרסם את תגובות המשכילים היהודים על דברי הבלע הללו נגד היהודים בעולם, ובכללם היהודים בעיראק.³⁴ נוכח התגובה החריפה מצד החוגים היהודיים, נאלץ אל-קאדרי להתנצל בפני יהודי עיראק בספר זכרונותיו שיצא לאור בשנת 1925. הוא טען, כי התכוון בדבריו ליהודי רוסיה שעמדו בראש המהפכה הבולשביקית, והוסיף כי אין להשוותם ליהודי עיראק שאין ביכולתם לפגוע אפילו

בנמלה.³⁵

33 ראה: תוינה, עמ' 27.

34 תגובות נגד אל-כרחי – ראה: המנורה, גיליון 11 (19 ביוני 1924), עמ' 6; גיליון 12 (26 ביוני 1924), עמ' 1-2. תגובות נגד אל-קאדרי – ראה: גיליון 25 (25 בספטמבר 1924), עמ' 1-2; גיליון 26 (2 באוקטובר 1924), עמ' 7; גיליון 27 (16 באוקטובר 1924), עמ' 1-8. גיליון זה, כמעט כולו יחד נגד אל-קאדרי ונגד עורך עיתון 'אל-עאלם אל-ערבי'. ראה גם מכתב מהאגודה הציונית בבגדאד ללונדון, ב' חשוון תרפ"ה, אצ"מ 2470/4/Z; בן-שאול, ראיון.

35 ראה: אל-קאדרי, עמ' 151-152.

בטחונם העצמי של יהודי עיראק התערער ככל שהחריפה הבעיה הארצישראלית וככל שהלאומיות הערבית העמיקה שורשים. תחילה לא ייחסו היהודים חשיבות מרובה להתפרצויות האנטי־יהודיות שנתלוו להפגנות נגד הציונות שנערכו בכגדאד בסוף שנות העשרים. ההתפרצות הראשונה של רגשות אנטי־ציוניים ואנטי־יהודיים, שבה נטשטשה ההבחנה בין ציונות ליהדות, באה לידי ביטוי בהפגנת הרחוב הגדולה שנערכה נגד ביקורו של סר אלפרד מונד (מאוחר יותר: הלורד מלצ'ט) בפברואר 1928 ושאורגנה על־ידי החוגים הלאומניים. זו היתה ההפגנה האנטי־ציונית הראשונה בעיראק, והושמעו בה — נוסף לסיסמאות בגנות הציונות והצהרת באלפור ובעד פלסטין והלאומיות הערבית — קריאות כגון: 'מוות ליהודים'. אף־על־פי־כן ואף שעוברים ושבים יהודים שנראו ברחוב הוכו בידי המפגינים, היתה זו הפגנה אנטי־ציונית בעיקרה. גם ההפגנות של אוגוסט-ספטמבר 1929, לאחר מאורעות תרפ"ט בארץ־ישראל, היו אנטי־ציוניות ביסודן ולא כווננו נגד היהודים בעיראק. היהודים לא ייחסו באותו זמן משקל רב להתפתחות זו. אבראהים אל־ככיר כותב בזכרונותיו, כי בהפגנות הללו לא נגרם נזק ואנשים מעטים בלבד נפחדו או התייחסו לכך ברצינות וכי האווירה לא היתה מורעלת כפי שעתידיה היא להיות מאוחר יותר.³⁶

אווירת השאננות היחסית בסוף שנות העשרים נתחלפה בשנות השלושים לתחושת פחד ולערעור האמונה שיהודים יוכלו לחיות בעיראק כאזרחים שוויוניות הנהנים מביטחון. על גילויי האנטישמיות בשנות השלושים לא הגיבו היהודים בדרך־כלל ועל פגיעות פיסיות הגיבו בהסתגרות בכתייהם. גם התעמולה הנאצית שגאתה בעיראק לא זכתה בתגובת־נגד כלשהי מצד הקהילה היהודית. העיתון 'אל־חאצד', שהיה כבעלות יהודית באותה עת, לא הגיב על מאמרי ההסתה ועל התעמולה האנטישמית שהפיצו החוגים הלאומניים והפאשיסטיים בעיראק. זאת בניגוד לעיתון 'המנורה' שהגיב, כאמור, על גילויים אנטישמיים בסוף שנות העשרים. משנת 1934 ואילך החלה התעמולה הנאצית לתת את אותותיה בפגיעות ביהודים. האות הראשון לכך היה בספטמבר 1934, כאשר עשרות פקידים יהודים פוטרו מעבודתם כמשרדי הממשלה. היהודים הגיבו על הפיטורים הללו בשביתה כללית, שבמהלכה שותק המסחר ל־3 ימים.³⁷ פיטורים של פקידים יהודים בהקף גדול יותר נערכו שוב בפברואר 1936 וכללו כ־300 פקידים, רבים מהם בדרגות גבוהות, אולם הפיטורים הללו עברו ללא תגובה ראויה לציון מצד היהודים. ביוני 1936 ניתנו הוראות האוסרות על קידום כלשהו

36 ראה: אל־חסני, תאריך, ד, עמ' 50-55; משתאק, עמ' 188-194, 377-378; לונגריג, עמ' 192; אל־חצרי, ב, עמ' 11-15. מכתב מהאגודה הציונית בלונדון, י"ט בשבט תרפ"ח, אצ"מ 3243/4/Z; מן, עמ' 37; אל־ככיר, הממשלה, עמ' 44.

37 ראה: אל־חסני, תאריך, ד, עמ' 7-8; אל־ככיר, הממשלה, עמ' 66-67; אל־עאלם אל־ערבי, 16 בספטמבר 1934; מכתב מדב הוז בלונדון, מ' 14 באוקטובר 1934 להנהלת הסוכנות היהודית בלונדון, אצ"מ 10.365/4/Z; מכתב מזסלני לשרתוק מ־30 בספטמבר 1934, אצ"מ 3531/25/S.

במגזר הממשלתי שלא באישור השר הממונה והקוראות למנוע ככל האפשר תפיסת משרות חדשות על-ידי יהודים.³⁸

המאורעות שפרצו בארץ-ישראל בשנת 1936 החמירו עוד יותר את מצב היהודים בעיראק. בסוף אוגוסט 1936 שיגרה עיראק לארץ-ישראל אנשי כנופיות בראשות פוזי אל-קאוקגי ומעורבותה בבעיה הארצישראלית בלטה במיוחד, הן במישור הבינערכי והן במישור הבינלאומי.³⁹

פגיעות פיסיות ביהודים בעיראק אירעו לראשונה בערב ראש-השנה תרצ"ז (16 בספטמבר 1936), כאשר נרצחו שני יהודים. למחרת, ב-17 בספטמבר, שהוכרו כיום פלסטיין, נורה ונהרג יהודי נוסף. ביום הכיפורים תרצ"ז (27 בספטמבר) הושלכה פצצה מתוצרת בית, שלא התפוצצה, על בית-כנסת יהודי בכגדאד. המאורעות הללו הטילו אימה על היהודים, והם הסתגרו בבתיהם בשעות הערב. השלטונות והעיתונות העיראקיים דרשו מפרנסי העדה לפרסם הצהרה, כי אין ליהודי עיראק קשר עם הציונות ועם ארץ-ישראל. ראש העדה נענה לדרישה זו, אך הצהרתו לא הועילה. כעבור זמן קצר שוב הושלכה פצצה, בפעם זו על מועדון יהודי. באותם ימים נורה למוות יהודי נוסף, והממשלה אסרה על היהודים להשתתף בהלוויתו. נוכח המצב החמור הסתגרו היהודים בבתיהם, ובמשך שלושה ימים (7-9 באוקטובר 1936) הושבת למעשה המסחר בכגדאד. הממשלה נאלצה להתערב ואימה בהטלת עונשים כבדים על המסיתים. רק אז חזרו היהודים לעיסוקיהם, אך המשיכו להסתגר בבתיהם בשעות הערב. אף-על-פי-כן נמשכו הפגיעות ביהודים וכעבור ימים אחדים שוב נרצחו שני יהודים.⁴⁰

הקלה כלשהי במצב היהודים בעיראק חלה בשמונת החודשים הראשונים שלאחר הפיכת בכר צדקי (29 באוקטובר 1936). אינטלקטואלים יהודים, במיוחד אלה שעסקו בעיתונות, נמנו עם תומכי קבוצת 'אל-אהאלי' השמאלית, שכמה מראשיה השתתפו בקואליציה עם ממשלת ההפיכה. בתקופה זו שוב חשו היהודים ביטחון עצמי. באותו פרק זמן העיתון 'אל-חאצד', שהיה בבעלות יהודית, הפך להיות שבועון פוליטי ומטרותיו, כפי שהוגדרו על-ידי עורכו אנוור שאול, הותאמו לאידיאולוגיה של חסידי המשטר החדש. רגיעה זו נמשכה עד יוני 1937, כאשר קבוצת 'אל-אהאלי' פרשה מן הממשלה וחדלה לשתף-פעולה עם ראשי השלטון, כאמור לעיל.⁴¹

38 ראה: אירלנד, עמ' 435-436; אל-עאלם אל-ערבי, 3, 12, 13 במארס 1936; אל-כביר, הממשלתי, עמ' 126.

39 ראה: שמעוני, עמ' 301, 306; אל-ספרי, עמ' 144; זעיתר, עמ' 103; בן-גוריון, עמ' 115, 125, 129, 214-268; צפורה, עמ' 109-110; צדקה, עמ' 203, 209; מערוף, ב, עמ' 53-55; אל-סוידי, עמ' 317-325; אל-אורפלי, עמ' 135-149.

40 ראה: כהן, הפעילות, עמ' 156-157; כהן, היהודים, עמ' 34; תוינה, עמ' 17-18; בן-שאול, קצת, עמ' 214-215; אגי"ב, כרך 39, עמ' 490-491.

41 ראה: אל-אנבאא, 27 באוגוסט 1976; מכמל. על 'אל-חאצד' — ראה: בן-שאול, קצת, עמ' 223; השוה: אל-חאצד, שנה 6, גיליון 34 (7 בדצמבר 1936).

2. התגובה על הפגיעות ביהודים עד הפוגרום ב־1941

הפגיעות ביהודים חודשו, וכיולי 1937 שוב נרצחו שני יהודים. לאחר הירצחו של בכר צדקי ב־11 באוגוסט 1937 החמיר מצב היהודים עוד יותר. הממשלות שקמו אחרי־כן גילו פעילות רבה בשאלת ארץ־ישראל ואהדה לערבייה. העיתון 'אל־חאצד' נסגר באפריל 1938, ולדברי בעליו ועורכו, אנור שאול, הסיבה לסגירתו נבעה בראש וראשונה מהלחצים ומהאיזמים שהופעלו על היהודים בכלל, ומריכוז האזהרות שהופנו אליו באותה עת. הפגיעות הפיסיות ביהודים גברו והלכו. הן כללו מעשי רצח, זריקת רימונים למועדונים יהודיים ולכתי־כנסת והגיעו לשיאן בפוגרום שנעשה ביהודי בגדאד בחג השבועות תש"א (יוני 1941).⁴²

אחר מיגור ממשלתו של בכר צדקי הוכו היהודים בפתח והסתגרו שוב בכתיים. האינטלקטואלים ומנהיגי העדה שוב פירסמו הצהרות הזדהות עם המטרות הלאומיות של הערבים ובגנות הציונות, כפי שכבר עשו או נתבקשו לעשות בעבר. נציין כמה ביטויים להצהרות הללו. הסופר והמחנך עזרא חדאד פירסם ביולי 1938 בעיתון 'אל־אח'באר' מאמר, תחת הכותרת 'יהודי עיראק ומצוקת פלסטין', בגנות הציונות ובשבח המולדת הערבית. מאמר הזדהות דומה פירסם ב־21 ביולי הסופר הצעיר יעקב בלבול. הצהרות דומות פירסמו גם נכבדים יהודים אחרים.⁴³ קבוצה של 18 רופאים ומשכילים יהודים פירסמה הודעה לרגל 'יום פלסטין', שבה נאמר: '... אנו תומכים בכל רמ"ח אברינו ורגשותינו בהגנה על "פלסטין" והישארותה ערבית ואיתנה'.⁴⁴ בכ"ד באב תרצ"ח שיגרו 33 מראשי־העדה וממנהיגיה, ובראשם ראשי־העדה ששון ח'צ'ורי, מברק אל מזכירות חברה־לאומים בג'נבה והביעו בו את מחאתם נגד המדיניות הציונית בפלסטין ואת תמיכתם באחיהם, ערביי פלסטין. במברק נכללה גם פניה לעשיית צדק כדי להחזיר את הביטחון והשלום.⁴⁵

42 על הפגיעות ביהודים עד הפוגרום — ראה: כהן, הפעילות, עמ' 158-160; אגי"ב, כרך 40, עמ' 334; תינה, עמ' 21. מכתב מבגדאד, מ־3 בספטמבר 1938, אצ"מ, 3528/25/S; לונגריג, עמ' 273. על סגירת 'אל־חאצד' — ראה: בן־שאול, קצת, עמ' 214-215; בן־שאול, ראיון.

43 ראה: מערוף, ב, עמ' 69-71, מסתמך על אל־אח'באר, גיליון 26, גיליון 29 (21 ביולי 1938), גליונות 43, 52, 59 (7, 17, 25 באוגוסט 1938). וראה: אל־מסתקבל, גליונות 29, 44, 45 (6, 24, 25 באב 1938); מכתב מבגדאד מ־26 באוגוסט 1938 באצ"מ 3528/25/S; דרויש, ש', יחסים, עמ' 84-85; בן־שאול, קצת, עמ' 214-215; בן־שאול, ראיון.

44 ראה: אל־מסתקבל, גיליון 29 (6 באב 1938). החתומים על הודעה זו הם: (1) אנור שאול (2) ד"ר נור־אללה (3) ד"ר אלברט אליאס (4) ד"ר שלום (5) ד"ר אלכיר חיים (6) ד"ר ש' בצרי (7) ניאזי מראד (8) אברהם פרץ (9) סלים נסים זלכה (10) דוד מראד (11) עבודי נעים גורגי (12) ד"ר סלים אבראהים חיים (13) מראד ששון (14) ויקטור זבידה (15) גורגי שוע ביכור (16) יוסף שאול (17) סלים דרויש (18) דוד כרשאן.

45 ראה: אל־מסתקבל, גליונות 44, 45 (24, 25 באב 1938). שמות 33 הנכבדים החתומים על ההצהרה הם: (1) הרב ששון ח'צ'ורי (2) בנימין חכם משה (3) חכם סלמאן חוגי עבודי (4) אבראהים אל־כביר (5) אליהו עאני (6) עורך־דין יחזקאל מראד (7) ח'צ'ורי מאיר לאוי (8) ח'צ'ורי מראד שכר (9) ד"ר דוד מעלם נסים (10) דוד מעלם צאלח (11) ששון מראד ששון (12) עורך־דין סלים יצחק (13) ד"ר סלים קובי (14) צאלח שלמה (15) ד"ר גורגי רביע (16) מאיר מנחם מחלב (17) מנשה אבראהים גורגי (18) ד"ר נור־אללה (19) נונו מכמל (20) אהרון יחזקאל

עם זאת, אין להסיק מהאמור לעיל, שההנהגה היהודית או האינטליגנציה שדגלה באוריינטאציה עיראקית, להוציא מיעוט קטן, התנגדו לרעיון הציוני בכלל. הם אמנם דחו שיתוף-פעולה כלשהו עם התנועה הציונית מאז הופעתה בעיראק, אולם אין לפרש דחייה זו כהתנגדות לציונות. בהתייחסו לסוגיה זו, דוחה שלום דרויש בתוקף את הטענה כאילו מוסדות הקהילה היהודית בעיראק לחמו בציונות.⁴⁶ היענות ראשי הקהילה היהודית בבגדאד לפירסום הצהרות כגנות הציונות נבעה בדרך-כלל מפחד והודרכה על-פי הציווי: 'דינא דמלכותא דינא', המחייב למלא אחר הוראות השלטון. אף שהיו ביניהם גם אלה שהזדהו עם עיראק כמולדת והתנגדו לפעילות ציונית בעיראק, ועל-כן הצהרות הללו אכן שיקפו את דעותיהם.⁴⁷

הציווי 'דינא דמלכותא' מסביר גם את יחסה של ההנהגה היהודית בעיראק בשנות השלושים אל קריאת הרב הראשי בירושלים להחרים את הסחורות הגרמניות, כפי שנהגו באותו זמן הרבה קהילות יהודיות בעולם. קריאה זו עוררה דאגה בלב מיופה-הכוח הגרמני בבגדאד, גרובה. ואמנם כאשר ראש העדה הרב הראשי ששון ח'צ'ורי ביקר אצלו, ביקש גרובה מהרב להשפיע על הסוחרים היהודים להפסיק את החרם. במקביל פעל גרובה בקרב אישים בעלי השפעה בחוגי השלטון, ובמיוחד הפציר בראש לשכת המסחר בבגדאד, קאסם פאשא אל-ח'צ'ירי, שיפעיל גם הוא את השפעתו על חבריו היהודים להפסיק את החרם. מאמצים אלה נשאו פרי והחרם הופסק כעבור זמן קצר.⁴⁸

3. התגובה היהודית עקב הפוגרום ב־1941

הפרעות ביהודי-בגדאד בימיים הראשונים של חודש יוני 1941, שנודעו בכינוי 'אל-פרהוד'⁴⁹, גרמו ועזווע עמוק בקרב כל השכבות ביהדות עיראק ועירערו, לראשונה בתולדות הקהילה, את האמונה באפשרות של המשך קיום חיים יהודים נורמאליים

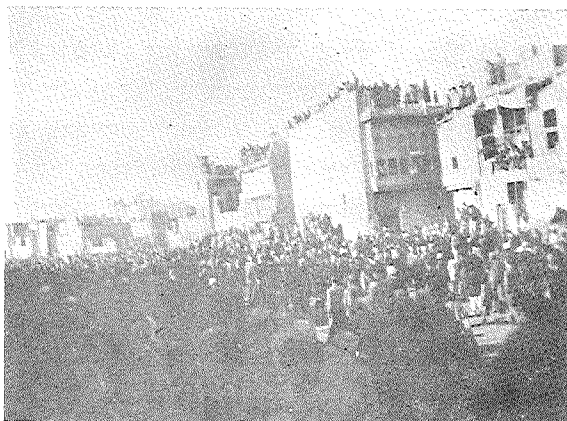
סמוחה (21) יאמין מראד (22) יהודה זלוף (23) ד"ר יוסף רחנפילד (24) אבראהים חיים חכם יצחק (25) אבראהים עדס (26) ראובן יחזקאל סומך (27) ציון שלמה עבדי (28) יעקב יוסף עאני (29) עזרא מאיר מתנה (30) אליהו חיים תופיק (31) אליהו צאלה חורי (32) משה סופר (33) ח'צ'ורי טויק.

46 ראה: דרויש, ש', יחסים, עמ' 83, 84.

47 ראה: קז, אוריינטאציה, עמ' 38-54.

48 ראה: גרובה, עמ' 163. השופט יואב בירון (קטן) סיפר לי, כי אביו, שהיה בשנות השלושים בעל חברה ליבוא וליצוא, נענה לקריאת החרם שבאה מירושלים והפסיק את עסקיו עם גרמניה. אולם חיש מהר נוכח האב, כי את מקום החברה שבבעלותו תפסו חברות יהודיות אחרות, או יהודים אחרים שעסקו ביבוא ויצוא. ראה: בירון.

49 לא אעסוק במאמר זה ברקען ומהלכן של הפרעות. עלי-כן נכתבו עבודות-מחקר, מאמרים ותעודות המאירים את הנושא. אדון רק בתגובתיה של העדה היהודית לפרעות ועל הזעזוע שנגרם בעקבותיהן, אשר עירער את האמונה באפשרות הקיום היהודי בעיראק, שאותה טיפחו ואליה שאפו חסידי האוריינטאציה העיראקית, ועל הפגיעה במעמד ההנהגה היהודית בעיראק כתוצאה מה'פרהוד'.



השוד ברחוב אל-ראשיד
בבגדאד, בפוגרום שנערך
ביהודים, 2 ביוני 1941

במדינה זו. שכן, ככל הידוע, היתה זו הפעם הראשונה שנערך פוגרום ביהודי בגדאד שבו מצאו את מותם יהודים רבים וכמהלכו בוצעו מעשי אכזריות נוראים: רצח אכזרי גם של תינוקות, זקנים ונשים, אונס, פגיעות בבתי-כנסת וחילול ספרי-תורה, שדירת כלי-קודש ורכוש רב מהבתים ומהחנויות של היהודים. מעשים אלה מהווים עבירה על חוקי השריעה, המבטיחים את חייהם ואת רכושם של אהל אל-ד'מה (יהודים ונוצרים) החיים בחסות האסלאם. אמנם יהודי בגדאד ידעו בעבר עיתות משבר ומצוקה ביחסיהם עם השלטונות ועם האוכלוסייה המקומית, לרבות מקרים של רצח, שוד, ואף התנפלויות המוניות. אולם מעולם לא נשאו מעשים אלה אופי של פוגרום, שנמשך יומיים ובמהלכו נהרגו קרוב ל-180 נפש ונפצעו מאות יהודים.⁵⁰ חיים יי כהן מצייין, כי 'אל-פרהוד' הוא הפוגרום היחיד ביהודי עיראק, הידוע לנו, לפחות במשך מאות השנים האחרונות. גם סלאמן שינה, שנמנה עם הנהגת יהדות ככל בשנות הארבעים, מצייין בספר זכרונותיו, כי המושג 'פוגרום' לא היה ידוע ליהודי עיראק והומחש לראשונה בבגדאד במאורעות הדמים של יוני 1941.⁵¹

יהדות עיראק והנהגתה הועמדו לראשונה בפני סיטואציה חדשה. הפרעות ומדיהן

50 אין לנו נתונים מדויקים על מספר הנפגעים במאורעות 'אל-פרהוד'. ריין-ושובון ועדת החקירה הממלכתית ציינו, כי מספרם הכולל של ההרוגים היהודים והמוסלמים הוא 110, בכללם 28 נשים, ומספר הפצועים הוא 204. לעומת זאת טען ראש העדה היהודית בבגדאד, במברק ששלח ב-17 ביוני 1941 אל ראש-ממשלת עיראק, כי מספר ההרוגים היהודים בלבד הוא 130, בהם 25 נעדרים, ומספר הפצועים הוא 450. נראה ששני האומדנים הללו מקטינים את מספר ההרוגים והפצועים. ההיסטוריון העיראקי עבד אל-רזאק אל-חסני מספר, כי עבד-אללה אל-קצאב (שהיה חבר ועדת החקירה הממלכתית שחקרה פרעות אלה) מסר לו, כי המספר הכולל של ההרוגים במאורעות אלה הגיע ל-600 בקירוב. דברים אלה של אל-קצאב אושרו על-ידי מפקח משטרת בגדאד, עלי חג'אזי. ראה: אל-חסני, אל-אסראר, עמ' 245. סיכום שערכה מאוחר יותר ועדת-חקירה מיוחדת מטעם ראשי העדה היהודית בבגדאד מלמד, כי מספר ההרוגים הגיע ל-179 נפש ומספר הילדים שהתייתמו עקב הפוגרום הוא 242 — ראה: תוינה, עמ' 45; שינה, עמ' 102; פעמים, 8 (תשמ"א), עמ' 30, 31, 51, 52.

51 ראה: שינה, עמ' 125-126. כהן, פרהוד, עמ' 2, 6.

עמדו בסתירה לשאיפה של חלק מהיהודים להשתלב במדינה העיראקית המתחדשת ובסתירה לאמונה של יהודים רבים אחרים כי מעשים אכזריים מעין־אלה נגד בני־החסות אינם יכולים להתרחש במדינה ערבית מוסלמית. כתב על כך יחזקאל אל־כביר בזכרונותיו: 'זו הפעם הראשונה בהיסטוריה הארוכה שלנו שבארבאכיות כזו התרחשה בארץ הערבים... שכן מעשי־טבח כאלה היו נידחים על־ידי המנטאליות, המסורת והדת הערבית'.⁵²

מאורעות אלה גם מוטטו, זמנית, את האידיאולוגיה שעליה ביססו את תורתם הדוגלים באוריינטאציה העיראקית. בטווח מידי היה נראה כאילו התמוטט כליל חלום ההשתלבות שלהם. נעים קטן, עיתונאי וסופר, שנמנה עם פעילי המפלגה הקומוניסטית בעיראק, כתב מאוחר יותר: 'במשך מאות שנים היינו גאים לחיות ביחסים טובים עם המוסלמים. אולם כלילה אחד בלבד התמוטטו חיים משותפים ושכנות־טובה בת 1,300 שנים, כמבנה של טיט וחול'.⁵³ על המשכר החריף שפקד את מנהיגי היהודים בעיראק עקב הפוגרום ניתן ללמוד מן התמורה שחלה ביוסף אל־כביר, שנמנה עם ראשי הדוגלים באוריינטאציה עיראקית ובאותה תקופה גם היה 'בעל־הדעה' בקרב ההנהגה היהודית. על תמורה זו אומר שלום דרויש, שהאמין גם הוא באפשרות של השתלבות היהודים בעיראק:

לפני הפוגרום התנגד יוסף אל־כביר לציונות ודגל בלאומיות עיראקית. אחר הפוגרום חל בו שינוי, והוא אמר לי בערך כך: 'זה שנה ניסו היהודים להרים את העמים לרמה המוסרית של היהדות. אך מה יצא מזה? רק שחישות, פוגרומים, ביזה וכל השאר. עד שבאה הציונות ולימדה אותנו שיש הכרח לרדת לקרקע העמים ולהלחם בהם באותו נשק שהם נלחמים בנו.

לדעת שלום דרויש, השינוי בתפיסתו של יוסף אל־כביר השפיע גם על שאר עסקני העדה, שרחשו לו כבוד ונשמעו לו. אולם, ממשיך דרויש: 'אין להסיק מכך, שיוסף אל־כביר שינה את דעתו הפרטית וניסה לעשות נפשות לכך שהיהודים יהגרו או שהוא שיכנע מישהו להגר. שכן הוא עצמו לא בא לישראל אלא בתור תייר'.⁵⁴ גם אנצו סרני, שהגיע בשליחות מארץ־ישראל, דיווח במכתב מ־22 בספטמבר 1942, כחמישה חודשים לאחר בואו לעיראק, כי הפוגרום ביוני 1941 הכניס ספקות בלב היהודים, עירער את ביטחונם באפשרות של חיי־שלום מסודרים ועורר חשבון־נפש נוקב ורציני בקרב אישים כמו יוסף אל־כביר.⁵⁵

התגובה המידית בקרב היהודים, ובכללם החוגים שביקשו להשתלב בחברה העיראקית ובתרבותה, באה לידי ביטוי ברצון להגר מהארץ. רצון זה היה עז במיוחד

52 ראה: אל־כביר, יחסים, עמ' 104-105.

53 ראה: קטן, עמ' 13.

54 ראה: דרויש, ש', ראיין.

55 ראה: מכתב מאנצו סרני לסוכנות היהודית, מ־22 בספטמבר 1941, אצ"מ, 1960/6/S.

כחודשים שלאחר הפוגרום. משפחות רבות פנו למשרד הפנים והמתינו שעות רבות להוצאת דרכונים. אך באותו זמן היו שערי הקליטה בארצות העולם נעולים בפניהם. ארצות אירופה היו שרויות במלחמה והיטלר שלט בחלק גדול מהן. העשירים ביקשו להגר לאמריקה, או להודו ולאיראן. אך איראן בלבד נתנה אשרות-כניסה ליהודים, ורק לעונת הקיץ. כך לדוגמה, תגובתו המיידית של המשורר אנור שאול, מחסידי האוריינטאציה העיראקית, ל'פרהוד' היתה להגר מעיראק. גם הוא פנה למשרד הפנים כדי להוציא דרכון, אולם חזר בו לאחר שנרגע המצב. דוגמה אחרת מהווה אברהם אל-ככיר, מבכירי הפקידים היהודים במנגנון הממשלתי בעיראק, שיצא מיר לאחר הפוגרום עם בני-משפחתו לאיראן אך חזר לעיראק כעבור מספר חודשים, כדבריו: 'לאחר שהכל הסתדר והמנגנון הממשלתי התנהל בצורה חלקה כפי שהיה'.⁵⁶

אכן, באשר להנהגה היהודית ולחסידי האוריינטאציה העיראקית משבר זה חלף במהירות. אמנם ה'פרהוד' פגע בחלום ההשתלבות בחברה העיראקית והשאייר משקעים חריפים בקרב ההנהגה היהודית, אך ההתפתחות הפוליטית והחברתית בעיראק כחודשים שאחרי-כן היקוהו את עוצמת הזעזוע. בשבועות הראשונים ניכרו עדיין בקרב היהודים החששות, הספקות ואי-האמון לגבי העתיד. שכן, אמנם נחלשו תומכי רשיד עאלי, אך לא בא הקץ על פעילותם. הם המשיכו לפעול מתחת לפני השטח, אם כי בעוצמה חלשה יותר. ממשלת ג'מיל אל-מדפעי (2 ביוני-7 באוקטובר 1941), שהוקמה ביום השני של הפרעות, נקטה צעדים הססניים וזהירים ביותר נגד תומכי המשטר הקודם ולא נענתה לדרישות השגרירות הבריטית לנקוט פעולה תקיפה נגד החוגים הפרו-נאציים בעיראק, שנודעו ככינוי 'הגייס החמישי'. הססנות הממשלה נבעה מן החשש פן צעדים נמרצים יתסיסו את דעת-הקהל, שהיתה נתונה להשפעת הלאומנים. הימצאות 'הגייס החמישי' בעיראק הדאיגה את הבריטים, שהיו נתונים במצב מלחמה שעל גורלה ריחף סימן-שאלה. כהגדרת תופיק אל-סוידי 'המצב המלחמתי של בנות-הברית היה מונח על כף-ידו של השטן ואת גורלו יודע האלוהים בלבד'.⁵⁷

על חולשת ממשלת אל-מדפעי עמד משה יתח במכתבו למשה שרתוק. יתח טען, כי ממשלה זו היתה חלשה מכדי לקבל החלטה בדבר הקצאת עזרה כספית לנפגעים היהודים בפרעות, כאשר סוגיה זו נדונה במועצת השרים, וזאת מהחשש לביקורת מצד האופוזיציה החזקה: 'שכן, באותה עת התחזקו הלכירוח אנטי-יהודיים בקרב העם ואפילו הקהילה היהודית חששה ללחוץ על הממשלה לקבל החלטה מיידית'.⁵⁸ על אווירת הפחד שאפפה את היהודים בשבועות הראשונים לאחר הפרעות, אנו למדים מן הדין-וחשבון של ועדת-החקירה הממלכתית, שהוגש ב-8 ביולי 1941. הועדה קבעה,

56 ראה: קטן, עמ' 29-25; עדות של משה יתח, מ-20 ביולי 1941, אצ"מ, 5289/25/S; בן-שאול, ראיון; אל-ככיר, הממשלתי, עמ' 388.

57 ראה: אל-סוידי, עמ' 388-399.

58 מכתב ממשלה יתח לשרתוק, 26 במאי 1942. אצ"מ 5289/25/S.

כי היהודים היו נפחדים ונתונים ללחצים ולסחיטת-כספים מצד קצינים וחיילים שהסתובבו בסמטאות היהודים ואיימו על כל מי שימסור מידע נגד אנשי-הצבא והחיילים שלקחו חלק בפרעות. להרגעת היהודים, המליצה הועדה לנקוט צעדים נגד התעמולה השלילית שעדיין נמשכה, אם כי בהקף קטן יותר, ולחסלה במרץ ובתוקף.⁵⁹ הפעילות האנטי-יהודית והפרו-נאצית של החוגים הלאומניים באה לידי ביטוי בהסתה ובהפצת-כרוזים. מעיד על כך בזכרונותיו טאלב משתאק, מתומכי רשיד עאלי ומאוהדי המופתי הירושלמי, שקיבל על עצמו ביולי 1941 את ההגנה המשפטית על קבוצת תלמידים שנעצרו והואשמו בהסתה נגד המשטר ובהפצת כרוזים נגד היהודים.⁶⁰

שינוי דראסטי שהביא לריסון היסודות הפרו-נאציים בעיראק חל לאחר שנורי אל-סעיד עלה לשלטון והרכיב את הממשלה באוקטובר 1941. ממשלה זו רדפה את אוהדי הנאציזם, על-ידי הגליות, מעצרים, מאסרים ועריכת משפטים שבהם נידונו אחדים מהם למוות וקרוב ל-300 מהם רוכזו במחנות-מעצר עד תום מלחמת-העולם השנייה. צעדים תקיפים אלה הטילו אימה ופחד כשורות החוגים הלאומניים בעיראק, שיתקן את הפעילות הפוליטית הפנימית, שמו קץ לאינטריגות ולחתרנות הפנימית והשרו אווירה של ביטחון בארץ.⁶¹

כליאת היסודות הפרו-נאציים מאחורי סוגר ובריח והשיפור שחל במצב המלחמה לטובת בנות-הברית שיקמו את בטחונה של ההנהגה היהודית בעיראק, שנתערער עקב הפוגרום. גם השיגשוג הכלכלי וההתעשרות הקלה, שמהם נהנו יהודי עיראק באותה תקופה, מיתנו את עוצמת הזעזוע ואף עודדו את ראשי העדה לפנות שנית לממשלה העיראקית בבקשה לקבלת סיוע ועזרה כספית לנפגעים. בפעם הזו נענתה הממשלה בחיוב, וההנהגה היהודית קיבלה הבטחה מפורשת מראש-הממשלה ומשר האוצר למענק בסך 20,000-30,000 דינארים.⁶²

לאחר שהרוחות נרגעו, ביקשו אחדים ממנהיגי היהודים לראות ב'פרהוד' אירוע חריג שהתרחש בנסיבות מיוחדות. יוסף אל-כביר מציין בתזכירו, הסוקר את השתלשלות האירועים בשני ימי ה'פרהוד' ואת הסיבות לפוגרום, כי מאורעות אלה אירעו בתקופת-ביניים שבין הסתלקות ממשלת רשיד עאלי להרכבת ממשלת ג'מיל אל-מדפעי וכי הסיבה הישירה להם היתה התפרקות השלטון האזרחי והצבאי באותו פרק-זמן. הראיה לכך היא העובדה, שהפרעות פסקו מיד כשהוקמה ממשלה חוקית. יוסף אל-כביר הגיע למסקנה כי: 'לא תיתכן תופעה כזו, ולא היתה כזו בארץ הזו, אלא בעימות של היעדר ממשלה סדירה'. לחיזוק מסקנה זו נאמר בתזכיר, כי בהיסטוריה

59 ראה: אל-חסני, אל-אסראר, עמ' 256. תרגום הדו"ח של ועדת-החקירה — ראה: קזו, דו"ח.

60 ראה: משתאק, עמ' 418-419, 431-433. טאלב משתאק עצמו נעצר בספטמבר 1941, הוחזק במחנה-מעצר ושוחרר ביוני 1945 — ראה: שם, עמ' 425-473.

61 ראה: אל-סויד, עמ' 390-391.

62 ראה: בן-יעקב, עמ' רנז; כהן, הפעילות, עמ' 166; שינה, עמ' 126; דרויש, ס, עמ' 167. על הפנייה לממשלה — ראה: מכתב ממשלה יתח (לעיל, הערה 58).

המודרנית של עיראק אירע מקרה כזה רק פעם אחת — בליל-הביניים שבין נסיגת השלטון העות'מאני וכיבוש בגדאד בידי האנגלים ב-11 במאוס 1917. ההבדל בין שני המקרים הוא בכך, שבמקרה הראשון אירעו מקרים של שוד בלבד והם כווננו כלפי יהודים וכלפי לא-יהודים.⁶³ ההנהגה היהודית ביקשה להמעיט ככל האפשר מעוצמת הזעזוע שגרם ה'פרהוד', על-כן גנזה את הדין-וחשבון של ועדת-החקירה הממשלתית שהועבר אליה ומנעה התכנסות ליד קבר-האחים הענקי שנקברו בו קורבנות הפוגרום.⁶⁴ עם זאת, השאיר הפוגרום משקעו גם בליכות המנהיגים היהודים וצילו הילך עליהם אימים בעיתות משבר וסכנה, כל אימת שנתחדדו היחסים בין היהודים לערבים.⁶⁵

4. מסקנות הנוער היהודי עקב הפוגרום

הנוער היהודי אחרי פרעות הדמים של יוני 1941 היפנה עורף למנהיגות היהודית המסורתית, אשר לא הסיקה מסקנות ממה שאירע והוסיפה לדבוק באמונה בדבר האפשרות של המשך הקיום היהודי בעיראק. הנוער חיפש את דרכו בשני כיוונים מנוגדים: האחד — הציונות שקמה לתחייה בעיראק בשנת 1942, לאחר שחוסלה כמעט כליל באמצע שנות ה-30; והשני — פעילות במסגרת המפלגה הקומוניסטית, שאף היא חידשה את פעילותה בעיראק לאחר שרוסיה הסובייטית נכנסה למלחמה לצד בנות-הברית בקיץ 1941. יוקרת מפלגה זו עלתה מאוחר יותר, במיוחד אחרי הנצחונות הרוסיים בחזית. אנצו סַרְנִי כתב בדיווחו לסוכנות היהודית בפברואר 1943, כי הקומוניזם בעיראק נמצא באופנה בקרב הערבים והיהודים כאחד. הערבים רואים בו חלופה לנאציזם, בשל מלחמתם נגד אנגליה, שבעיני רבים מהם נשארה האויב מספר 1 שלהם. ואילו בעיני היהודים מופיע הקומוניזם כפתרון קל לבעייתם לאחר כשלון ההתבוללות הכורגנית, שהסתיים בפרעות יוני 1941. לדברי סרני: 'ההתבוללות האדומה מופיעה כאפשרות יחידה להימנע משינוי ראדיקאלי בחיים'.⁶⁶

נוסף לתנועה הציונית ולמפלגה הקומוניסטית, ששתיהן פעלו במחתרת, הצטרף חלק מן הנוער היהודי המשכיל אחרי מלחמת-העולם השנייה אל המפלגה הלאומית הדמוקרטית בעיראק, בראשות כאמל אל-ג'אדרגי, מראשי קבוצת 'אל-אהאלי' בשנות השלושים.⁶⁷

ההנהגה היהודית המסורתית, אשר דגלה בכלל 'דינא דמלכותא דינא' ולא היתה מורגלת בפעילות מחתרית או מפלגתית אופוזיציונית, מצאה את עצמה מנותקת

63 ראה: אצ"מ 5289/25/S; התזכיר פורסם בפעמים, 8 (תשמ"א), עמ' 70-78.

64 ראה: חדר; דרויש, ש', עדות; מאיר, עמ' 35.

65 ראה: שינה, עמ' 130.

66 ראה: סרני.

67 ראה: ח'דורי, עמ' 217-218; דרויש, ש', ראיון.

מהנוער ומפעילותו. ואכן היא היתה מופתעת בגלותה בסוף שנות הארבעים, כי הנוער הפנה לה עורף והצטרף לתנועות המחתרת הציונית או הקומוניסטית. סלמאן שינה, ממנהיגי היהודים בעיראק באותה תקופה, הוכה בתדהמה ואילו על הסנאטור היהודי עזרא מנחם גבר היאוש – כאשר נודעו להם הפרטים בדבר קיומה של המחתרת הציונית בעיראק. על אוזלת-היד וחוסר-האונים של ההנהגה ושל האינטליגנציה היהודית בעיראק, אחרי 'הפרהוד', כתב אנצו סרני: 'האינטליגנציה אשר חלום חייה נשכר בימי הפרעות לא מצאה עוז להוציא את המסקנות ולא ידעה לגלות את הכוחות הנפשיים הדרושים כדי להתייצב בראש העם'.⁶⁸

סיכום

ההנהגה היהודית בעיראק לא השכילה להבין, כי סיכויו של רעיון ההשתלכות בעיראק אחרי הקמתה כמדינה ערבית עצמאית היו אפסיים מלכתחילה. הלאומיות הערבית, ובמיוחד התנגדותה הבלתי מתפשרת לתנועה הציונית, לא הותירה סיכוי כלשהו להגשמת רעיון העיראקיואציה שטיפחו ראשי העדה היהודית בעיראק.

השנאה ליהודים, אשר ניזונה מעליית קרנו של הפאשיזם ומהסכסוך בארץ-ישראל בשנות ה-30 והיתה נחלת חוגים רחבים בציבוריות העיראקית, הולידה במחצית השנייה של שנות ה-40 את האנטישמיות הממלכתית שנקטו הממשלות העיראקיות השונות.

הפוגרום ביהודי בגדאד ביוני 1941 הותיר אימה ופחד בקרב היהודים כולם. החשש מפני הישנותו, לצד מדיניות הדיכוי והרדיפות שנקטו שלטונות עיראק אחרי הקמת מדינת ישראל, הביאו בסופו של דבר לעקירת רוב היהודים מעיראק ועלייתם לישראל.

הפניות ביבליוגראפיות

American Jewish Yearbook, vol. 39, 1937/38; vol. 40, 1938/39, New York. אג"ב

איאם אל-נכבה (ללא שם מחבר), מד'כראת דונהא עיראקי פי את'נא' קיאם חכמת אל-סיד חכמת סלימאן פיהא, בירות 1937. איאם

W.P. Ireland, Iraq — A Study in Political Development, London 1937. אירלנד

ג' אל-אורפלי, אל-דבלומאסיה אל-עראקיה ואל-אתחאד אל-ערבי, בגדאד 1944. אל-אורפלי

אל-אח'באר, יומון, בגדאד 1938. אל-אח'באר

אל-אנבאא', יומון, ירושלים 1976. אל-אנבאא'

אל-אסתקלאל, יומון, בגדאד 1923, 1935, 1939. אל-אסתקלאל

אל-בלאד, יומון, בגדאד 1936, 1937. אל-בלאד

ג'ד אל-מחלי וג'ד, אל-סיושי, אל-קראאן אל-כרים, תפסיר אל-ג'לאלין (ללא מקום ושנת דפוס). אל-ג'לאלין

אל-זמאן, יומון, בגדאד 1939. אל-זמאן

אל-חאצד, שבועון, בגדאד 1936. אל-חאצד

ס' אל-חצרי, מד'כראתי פי אל-עראק, 2 כרכים, בירות 1967, 1968. אל-חצרי

ע"א אל-חסני, אל-אסראר אל-ח'פיה פי חרכת אל-סנה 1941 אל-תחררה, צידא 1964. אל-חסני, אל-אסראר

—, אל-אצול אל-רסמיה לתאריח' אל-וזאראת אל-עראקיה, צידא 1964. אל-חסני, אל-אצול

—, תאריח' אל-וזאראת אל-עראקיה, כך ד, צידא 1940 (1359). אל-חסני, תאריח'

יומון, בגדאד 1946. אל-ינבוע

I. El-Kabir, My Governmental Life or Story of a Dream, (manuscript) 1964. אל-כביר, הממשלת

—, My Communal Life or Death of a Community (manuscript) 1967. אל-כביר, הציבורי

H. El-Kabir, Relations Between Arabs and Jews (manuscript), Paris 1967. אל-כביר, יחסים

אל-מסתקבל, יומון, בגדאד 1938. אל-מסתקבל

ת' אל-סויד, מד'כראתי, בירות 1969. אל-סויד

ע' אל-ספרי, פלסטין אל-ערביה בין אל-אנתודאב ואל-צהיוניה, כך ב', יפו 1937. אל-ספרי

אל-עאלם אל-ערבי, יומון, בגדאד 1934, 1935. אל-עאלם אל-ערבי

צ"ר אל-קאדרי, מד'כראת אל-קאדרי, בגדאד 1925. אל-קאדרי

הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים (תיקים: 2470/4/Z, 3243/4/Z, 3531/25/S, 3565/25/S, 5289/25/S, 4371/525/S, 10.365/4/Z, 1960/6/S, 3528/25/S). אצ"מ

ראיון עם השופט י' בירון (קטן). שקיימתי עימו בקיץ 1985. בירון

ד' בן-גוריון, פגישות עם מנהיגים ערביים, תל-אביב תשל"ה. בן-גוריון

א' בן-יעקב, יהודי בכל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו, ירושלים תשכ"ה. בן-יעקב

א' בן-שאול, קצת חיאתי פי ואדי אל-ראפדין, ירושלים 1980. בן-שאול, קצת

ראיון שקיימתי עם א' בן-שאול, בקריית אונו, ב-4 במאי 1978. בן-שאול, ראיון

F. Grobba, Männer und Machäte Orient, Göttingen at il 1967. גרובה

ס' דרויש, כל שיא' האדיא' פי אל-עיאדה, ירושלים 1981. דרויש, ס'

ש' דרויש, 'היחסים בין מוסדות הקהילה לבין המחותרת החלוצית בבגדד', מבבל לירושלים, תל-אביב תשמ"א, עמ' 82-88. דרויש, ש', יחסים

—, עדות ביד ושם, 29 ביוני 1960, B/4-La. דרויש, ש', עדות,

- ראיון שקיימתי עם ש' דרויש בחיפה, כ-13 באוגוסט 1978.
- Iraqi Jews Speak for Themselves*, Baghdad 1969.
- ל' הירשוביץ, הרייך השלישי והמזרח הערבי, תל-אביב תשכ"ה.
- אל-מצבאח (המנורה), שבועון בערבית, בגדאד 1924.
- א' זעיתר, אל-קצ'יה אל-פלסטינייה, אל-קאהרה 1955.
- ע' חודר, עדות ביד ושם, 15 בספטמבר 1959 B/4-La.
- M. Khadduri, *Independent Iraq*, Oxford 1951.
- ח"י כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, ירושלים תשל"ג.
- —, הפעילות הציונית בעיראק, ירושלים תשכ"ט.
- ג' כהן, הכשר לרצח עם, תל-אביב 1967.
- J.H. Haim, 'The Anti Jewish Farhud in Baghdad 1941', *M.E.S.*, vol. 3 (London Oct. 1966).
- H.S. Longrigg, *Iraq — 1900 to 1950*, Oxford 1953.
- י' מאיר (יהושפט), מעבר למדבר, (תל-אביב) תשל"ג.
- ראיון שקיימתי עם י' מכמל בטורונטו, בספטמבר 1978.
- E. Main, *Iraq from Mandate to Independent*, London 1935.
- ח' מערוף, אל-אקליה אל יהודיה פי אל-עראק בין שנת 1921-1952, כרכים, בגדאד 1975, 1976.
- ט' משתאק, אוראק איאמי, בירות 1968.
- 'יהודי עיראק בעת החדשה בעיני אנצו סרני', פעמים, 8 (תשמ"א), עמ' 80-91.
- הדו"ח במקורו — אצ"מ, 5289/25/S.
- י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, 1918-1929, תל-אביב 1976.
- M. Peterson, *Both Sides of the Curtain*, London 1950.
- ג' צדקה, קציית פלסטין, בירות 1946.
- צות אל-שעב, יומון, בגדאד 1940.
- ג'פ צפות, אל-עראק פי מד'כראת אל-דבלומאסיין אל-אג'אנב, בירות 1969.
- ג' קוז, 'האוריינטאציה העיראקית בקרב הנהגת יהדות בבל וכשלונה', עבודה לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה.
- —, 'דו"ח ועדת החקירה מטעם ממשלת עיראק על מאורעות 1-2 ביוני 1941', פעמים, 8 (תשמ"א), עמ' 46-59.
- G. Kirk, *The Middle East in the War, 1939-1946*, London 1954.
- N. Kattan, *Farewell Babylon*, Ontario 1976.
- א' רובינשטיין, 'הפרטיכלים של זקני ציון' בסכסוך הערבי-יהודי בארץ-ישראל בשנות העשרים, המזרח החדש, כרך כו (ירושלים תשל"ז), עמ' 37-42.
- ס' שוכת, הד'ה אהדאפנא, בגדאד 1939 (1358).
- ס' שינה, מבבל לציון, תל-אביב תשט"ו.
- י' שמעוני, ערביי ארץ-ישראל, תל-אביב תשי"ז.
- א' תוינה, גולים וגאולים, חלק שישי, רמלה תשל"ז.
- דרויש, ש', ראיון, היהודים הירשוביץ המנורה זעיתר חודר חידורי כהן, היהודים כהן, הפעילות כהן, נורמן כהן, פרהוד
- לונגריג מאיר מכמל מן מערוף משתאק סרני פורת פיטרסון צדקה צות אל-שעב צפות קוז, אוריינטאציה קוז, דו"ח קירק קטן רובינשטיין שוכת שינה שמעוני תוינה

